

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

O'ZBEKISTON YOZUVCHILAR UYUSHMASI

BOBUR NOMLI XALQARO JAMOAT FONDI

**ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR
MEROSINING SHARQ
DAVLATCHILIGI VA MADANIYATI
RIVOJIDA TUTGAN O'RNI**

**uluslararo ilmiy-nazariy
konferansi materiallari**

2024-yil 25-sentabr

Toshkent – 2024

2-SHO‘BA

“BOBURNOMA”NING ADABIY-LINGVISTIK VA TARIXIY-SOTSIOLOGIK TALQINLARI

“Boburnoma” matni sintaksisining o‘rganilishiga doir
On the study of the syntax of the “Boburnoma” text

Samixon ASHIRBOYEV¹

Annotatsiya: Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari adabiyotshunoslik, tilshunoslik nuqtayi nazardan tadqiqot obyekti bo‘lib kelmoqda. Bu asar tilshunoslikning barcha sohalari uchun manba vazifasini bajarib turibdi. Ayniqsa, u leksik jihatdan keng o‘rganildi. Uning asari bundan 45 yil avval sintaktik tadqiqot uchun (doktorlik dissertatsiyasi) manba bo‘lgan va uning monografiyasi e‘lon qilingan. Bu ish “Boburnoma” sintaksisi bo‘yicha qilingan yagona tadqiqot sifatida saqlanib qolmoqda. Tadqiqot tavsifiy va, qisman, qiyosiy-tarixiy metod asosida bajarilgan va unda sintaksisning ikki muammosi: sodda va qo‘shma gap sintaksisi yoritilgan. Bu tadqiqot keyingi davrlarda tarixiy sintaksis bo‘yicha amalga oshirilgan ishlar uchun nazariy, o‘quv adabiyotlari uchun esa faktik asos vazifasini bajarib keldi.

Tayanch tushunchalar: *sintaksis, sintaktik guruh, gap bo‘laklari, sodda gap, qo‘shma gap, kiritma ibora, sintaktik me‘yor, so‘z birikmasi.*

Abstract: Zahiriddin Muhammad Babur's work "Baburnoma" has been an object of research from the point of view of literary studies and linguistics. This work serves as a source for all areas of linguistics. In particular, it has been extensively studied lexically. His work was the source for syntactic research (doctoral dissertation) 45 years ago, and his monograph was published. This work remains the only study of Boburnoma syntax. The study was carried out on the basis of a descriptive and, in part, a comparative-historical method, and two problems of syntax were highlighted in it: the syntax of simple and compound sentences. This study served as a theoretical basis for the work on historical syntax and a factual basis for educational literature.

Keywords: *syntax, syntactic group, sentence fragments, simple sentence, compound sentence, introductory phrase, syntactic norm, word combination.*

¹ Samixon Ashirboyev – Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti professori filologiya fanlari doktori.

Ma'lumki, Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asari o'zbek adabiy tilining XVI asridan buyuk merosdir. Bu asar tadqiqotchilarimiz ta'kidlaganidek, Boburni butun dunyoga tanitgan [Mallaev, 1976:577; Nazarova, 1983, 4 – 10; [uzhurriyat/2024-05/29//boburnoma nashrlari](https://uzhurriyat.uz/2024-05/29/boburnoma-nashrlari)]. Asar bugungi kunda ham jiddiy tadqiqotlarga manba bo'lib kelayotir [Xolmonova, 2021:4]. Haqiqatan ham, bu asar nafaqat lingvistik, tarixshunoalik, adabiyotshunoslik nuqtayi nazardan, balki turli tabiiy fanlarning, xususan, biologiya, geografiya fanlarining ham obyekti bo'lib kelmoqda. Shuni ta'kidlash lozimki, bu asar qanchalik o'rganilishiga qaramay, hamom uning muammolari tadqiqotchilar e'tiborida turibdi. Ayni o'rinda fanga endigina kirib kelayotgan shaxslar uchun "Boburnoma" bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlar va ularning tavsifi ham qiziqish uyg'otmoqda. Shu munosabat bilan "Boburnoma" sintaksisi bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotni o'z davri va hozirgi davr an'anasi nuqtayi nazardan tahlil qilish ehtiyoji sezilmoqda. O'tmish tadqiqotchilariga ayonki, "Boburnoma" matni sintaksisining birdan-bir tadqiqotchisi X. Nazarova bo'lgan. U ko'p yillik ilmiy faoliyati davomida "XV asrning oxiri va XVI asr boshlaridagi o'zbek adabiy tili sintaktik qurilishi xususiyatlari (Особенности синтаксического строя узбекского литературного языка конца XV– начала XVIв. – Т., 1979)" asari ustida ishladi. Bu "Boburnomaga"ga bag'ishlangan maxsus tadqiqot edi, ushbu maqolada bizning vazifamiz shu ilmiy mahsulotni imkon qadar to'liq tahlil qilishdan iboratdir. Oldindan aytamizki, bu asarga tarixiy sintaksis bo'yicha amalga oshirilgan barcha ilmiy tadqiqotlarda u yoki bu darajada murojaat qilingan o'rinlar bor, jumladan, G'. Abdurahmonov "Tarixiy sintaksis" asarining 26, 27, 29, 30, 31 va boshqa sahifalarida bu asardan misollar olib, tarixiy sintaksisning nazariy masalalarini asoslashda foydalangan [Abdurahmonov, 1974]. Demak, bu asar tarixiy sintaksis mutaxassislarini doimo qiziqtirib kelgan. Bu tabiiy edi, chunki ushbu asar shunchaki bir asar emas, balki o'z davri adabiy an'analari va fikr yuritishning o'ziga xos qoliplarini aks ettira olgan edi, binobarin, bu asar buyuk Alisher Navoiyning nasrdagi muvaffaqiyatlarini davom ettirishi bilan ham qadrlidi. Afsuski, tarixiy manbalarimiz, shu jumladan, "Boburnoma" ham keyingi davrda sintaktik tadqiqotlardan chetda qolmoqda.

Endi ustoz X.Nazarova tomonidan amalga oshirilgan va hozirgi kunda yagona bo'lib turgan tadqiqot ustida fikr yuritiladi.

X. Nazarova bu asarni tahlil qilishda uni qaysi manba asosida amalga oshirganligi to'g'risida ma'lumot bermaydi. Lekin uning ish stolida 1905 yilda A. Beverijxonim nashr ettirgan arab yozuvidagi asar turganligidan xabarim bor, o'zi ham olingan misollardan so'ng "Л" qisqartma so'zini qo'yib boradi, ya'ni nashr Londonda amalga oshirilganligiga ishora qiladi. Afsuski, tadqiqotchi bu asar bo'yicha tafsilotlari va undan qay usulda foydalanganligini eslatib o'tmagan. Mening

nazarimda, tadqiqotchi, asosan, asarning 1960 yilda Parso Shamsiev tomonidan nashrga tayyorlangan nusxasidan foydalangan, lekin sahifani London nusxasi asosida qo'yib borgan. Qanday yo'l tutmasin, "Boburnoma" matni sintaksisining ilk tadqiqoti amalga oshirilgan edi. To'g'ri, ilmiy mahsulotni kuzatganimizda ba'zan olingan misollarda matniy nuqsonlar ham uchradi. Masalan: *Xurācān va Samarqandta¹ ancha hammām ma'lum emāskim, bolg'ay* (BN. L. 46) [127]. Bizningcha, bu gapning dastlabki qismi tushirib qoldirilgan, chunki bu gapda *bolg'ay* ko'makchi fe'lining yetakchi qismi ishtirok etgan ibora yetishmayapti.

Ta'kidlash joizki, bu tadqiqot "Boburnoma" asari bo'yicha o'tgan asrning oxirlarida bajarilgan eng yirik ilmiy umumlashmadir. Hozir ham bu ishning materiallaridan o'quv ishlarida va ilmiy tadqiqotlarda foydalanilib kelinmoqda. Ta'kidlash joizki, bu ish an'anaviy va qiyosiy-tarixiy metodda bajarilgan, lekin tavsifiy metod ustunlik qiladigan o'rinlar anchagina. Ishda quyidagilarni e'tirof etish mumkin:

- avvalo, ishda to mazkur tadqiqot olib borilgunga qadar amalga oshirilgan ishlar tavsif qilinadi, lekin tahlil qilinmaydi. Shuningdek, o'sha davrda turkologiyada muhim tadqiqot sanalgan A. S. Amanjolvning "Глагольное управление в языке древнетюркских памятников. –М.: Наука, 1959" asari ham e'tibordan chetda qolgan;

- ishda asar ilk bor sodda va qo'shma gap planida o'rganilgan. Ma'lumki, u davrda sodda gapning tarkibiy qismlari tarixiy manbalarda qanday shakllarda qo'llanganligi tadqiqotchilarni qiziqtirar edi, chunki tarixiy grammatika bu ma'lumotlarga muhtojlik sezardi. Shu tufayli ishda "Boburnoma"da har bir gap bo'lagining qo'llanish imkoniyatlari, an'anadagi termin bilan aytganda, ularning ifoda qilinishiga batafsil to'xtalgan. Tan olish kerakki, bu borada Bobur asari va hozirgi adabiy til me'yorlari kesisha oladi;

- ravish holida *-lar* affiksining qo'llanishini qayd qiladi: *Анда Фаридун Хусайн мирзā хели йахшылар барыбтур* [58]. Hozirgi o'zbek adabiy tiliga bu xususiyat xos emasligi ma'lum. *-lar* affiksining payt holi vazifasini bajargan, aslida implitsit o'rin-payt kelishigidagi otlarga qo'shilgan shaklini ham keltiradiki, u ham hozirgi o'zbek adabiy tiliga xos emas;

- ayniqsa, 21 ot kesimning uyushib kelishiga misol topganligini ko'ramiz: *Беклардин Қосым Қавчинбек, Вайс Логарийбек, Иброҳим саруйи, Минглибек, Ширум тағойи, Сайиди Қарāбек; ичкилардин Миришох қавчин, Сайид Қосым эшик ога Жалойир, Қосым Ажаб, Муҳаммад Дост, Али Дўст тағойи, Муҳаммад Али Мубашиир, Худойберли тоғчи моғул, Йарак тағойи, Султонқули Бобоқули, Пир Вайс, (Шайх Вайс,) Йар Али Билол, Қосым мирохўр,*

¹ X. Nazarova matnidagi berilishi saqlandi.

Ҳайдар пуқобдор [72]. Бу gap aslida nostandart gap sifatida ham tahlil qilinishi o‘rinli bo‘lar edi.

- qaratqich va qaralmish moslashuvdagi hozirgi o‘zbek tiliga xos xususiyatni qayd qiladi, lekin uni bu holat qaralmish atoqli ot bilan ifoda qilinganligi uchun deb tushuntiradi: *Бизнинг беклар...* [55]. Lekin keyingi o‘rinlarda qaralmishi turdosh ot bo‘lgan misol ham bor;

- X. Nazarova bir faktni keltiradi, ya’ni gapda inversiyani (u inversiya degan termin ishlatmaydi) tahlil qilishda eganing gap oxirida kelishiga misol uchramaganini aytadi. Albatta, bu asar uslubining o‘ziga xosligidan kelib chiqadi. Ma’lumki, ega-kesim inversiyasi gapning emotiv xususiyati bilan bog‘liq. “Bobirnoma” asarida esa bayon uslubi kuchli, shu tufayli unda ega-kesim inversiyasiga hojat qolmagan bo‘lishi mumkin;

- X. Nazarovaning sintaksis nazariyasiga oid fikri ham mavjud. U tilshunoslikda “Ko‘chirma gap” termini ostida o‘rganiladigan sintaktik hodisani “Ko‘chirma gapli qo‘shma gap” deb ataydi. Bu, albatta, e’tiborli bo‘lib, dastlabki termin aslida o‘zini oqlamas edi. O‘zbek tili sintaksisi nazariyachilari ham keyingi termindan foydalanadigan bo‘ldilar. Jumladan, “O‘zbek tilining nazariy grammatikasi (sintaksis)” mualliflari qo‘shma gap turlarini sanashda shu terminga murojaat qildilar [Mahmudov, Nurmonov, 1995:221].

Ishdagi ayrim e’tiborsizlik qilingan o‘rinlarga to‘xtalamiz:

- ishning kirish qismida bu ishni XI – XIV va XV – XVI asrlar yodgorliklari materiallarisiz amalga oshirib bo‘lmasligi to‘g‘risida fikr yuritiladi (5), lekin ishda bu fikrga amal qilinmagan, ya’ni ular bilan qiyos qilingan o‘rinlarni uchratmadik;

- “Boburnoma” gap qurilishida hozirgi o‘zbek adabiy tilida uchramaydigan xususiyatlar mavjudligi aytiladi, lekin shunday faktlarga ehtiyoj bo‘lganda ularning hozirgi o‘zbek adabiy tiliga xos emasligi ta’kidlanmaydi. Jumladan, uyushiq bo‘laklarda **va** bog‘lovchisining har bir uyushiq bo‘lak oldida takrorlanishi hozirgi o‘zbek adabiy tili uchun xarakterli emas. Tadqiqotchi “Boburnoma”dan shunday betakror misol keltiradiki, unda **va** bog‘lovchisi uyushuvchi bo‘lak bilan birga bir necha bor takrorlangan. E’tibor qarating: *Ва Муъмин атка ва Рустъм тўркмән ва мулла Маҳмуд ва Али атка ва Муҳаммад Султāн мирза ва Ёдил Султāн ва Абдулазиз мирахўр ва Қутлуг қадам қарāвул ва Муҳаммад Али жаң-жаң ва Шāх Ҳусайн Баракий ва моғул Ғанчи қол урушга қойуб, сāбит болдилар* [67]. Бу gapda 11 ega bo‘lagi uyushgan bo‘lib, ular tarkibida **va** bog‘lovchisi ham takrorlangan. To‘g‘ri, tadqiqotchi **va** bog‘lovchisining takrorlanishini fikrning aniq ifodalanishi va ta’kidlanishini ham ifoda qiladi, deb tushuntiradi. Haqiqatan ham, bu o‘rinda fikrning emas, balki shu uyushishda qatnashayotgan so‘z shaklining ta’kid ma’nosiga ega ekanligini payqash qiyin emas. Aslida **va** bog‘lovchisining uyushiq

bo‘laklarda takror qo‘llanishi til tarixi manbalarining barchasiga xosdir [Аширбоев, 1990:72];

- ayrim tahlillariga qo‘shilish qiyin. Kesimlarning uyushishiga quyidagi misolni keltiradi: *Ушбу ҳолатда секкиз киши қалыб едук: Дост Нāсир, Қанбар Али, Қасимбек, Хāнқули Байāнқули, Мирзāқули Кокалтāш, Шāҳим Нāсир, Абдулқуддус Сайидий Қорā, Хожа Хусайний, секизинчи мен едим* (74). Avvalo, bu o‘rinda kesim bo‘lagi uyushishi to‘g‘risida fikr yuritish mumkin emas, qolaversa, gap strukturasi *nostandart* ekanligini hisobga olib, unga tegishli bahosini berish lozim edi. Keyingi ismlar *sekiz kishini* anglatib turibdi. Demak, bu so‘zlar gapga ilova qilinmoqda. Shu tufayli bu sintaktik guruhni ilova bo‘lak deb yuritish ma‘qulroq edi;

- ishda aniqlovchi ergash gapli qo‘shma gap va kiritma iboralar ba‘zan farqlanmagan. Ishda *Алмалығ ва Алматы ва Йаңиким, кутубда Отрар битирләр, моғул ва ўзбāк жиҳатыдын бу тарихда бузулубтур, аслā маъмура қалмабтур. Сайхун дарāсиким, Хожанд суйыға маиҳурдур, шарқ ва шимал тарафидин клиб, бу вилāйатниң ичи билā ўтур, гарб сары ақар* gaplarida кутубда Отрар битирләр ҳамда Хожанд суйыға маиҳурдур sintaktik guruhlari qo‘shma gapning aniqlovchi ergash gap qismi sifatida izohlanadi. Aslida ular kiritma iboralardir, balki bosh gapdagi eksplitsit (qo‘llangan) va implitsit (qo‘llanmagan) aniqlovchini izohlab kelayotgani yo‘q, aksincha, bu iboralar gapga (fikrga) qo‘shimcha axborotlarni kiritgan;

- tadqiqotda matn transkripsiyasi masalasi hal qilinmagan. Aslida bu masalada muammo yo‘q edi, chunki til tarixi ishlarida turkologiyada amalda bo‘lgan transkripsiya qo‘llanmoqda edi. To‘g‘ri, transkripsiya unsurlaridan foydalanishga uringan, lekin bu borada qatiyatlik ko‘rsatilmagan.

Ma‘lumki, til tarixi manbalarida forsiy va arabiy izofalarning qo‘llanishi o‘sha davr adabiy tilining me‘yori hisoblanadi. Bunday izofalarni sintaktik pozitsiyada baholashda ularning turkiy til uchun bir butunligi e‘tiborga olinishi zarur, balki ular tarkibidagi so‘zlarning aniqlovchi-aniqlanmish munosabati o‘zlashtirilgan tilda unutiladai va bir gap bo‘lagi sifatida qaralishi lozim bo‘ladi. X. Nazarova esa *rabi-ul axir, hazrati amirul-mu‘minin* izofalarini qaratqich-qaralmish nuqtai nazardan tahlil qilmoqchi bo‘ladi.

Xulosa. “Boburnoma” matni sintaksisi murakkab bo‘lib, unda hozirgi adabiy til qoliplarini ham, o‘ziga xos xususiyatlarini ham ko‘rish mumkin. Hozirgi o‘zbek adabiy tili gap qurilishi tizimi va “Boburnoma” matni sintaksisini 5 asr ajratib turibdi. Albatta, sintaktik tizimda stabillik nisbatan kuchli bo‘ladi, ayni o‘rinda, yillar davomida bu tizimda ham o‘ziga xosliklar yuzaga keladi. “Boburnoma” o‘z davri xususiyatlarini aks ettirgan. U biz uchun meros va boylik. Uning leksik tizimi tuzukkina o‘rganildi, lekin boshqa sathlari, shu jumladan, sintaksisi kam o‘rganildi. X. Nazarova bu tadqiqotida o‘z oldiga qo‘ygan maqsadni amalga oshirgan. Bu asar

sintaksisi hali o'z tadqiqotchilarini kutib turibdi, negaki kelgusida qadimgi turkiy matnlar bilan, Alisher Navoiy va boshqa turkiy hamda o'zbek nasriy asarlari bilan qiyosan o'rganilishi kerak. Ayniqsa, zamonaviy sintaktik tadqiqot metodlari: formal, semantik, kommunikativ sintaksis nazariyalarini qo'llash asosida tadqiqotlar olib borishga muhtojlik bor. Bunday ishlarda X. Nazarovaning mazkur tadqiqoti ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi. To'g'ri, tarixiy matnlarni transkripsiya qilish muammosi, matn tanqidi, gaplarni chegaralash kabi o'z muammolari yo'q emas.

Adabiyotlar

1. Абдурахмонов Ф. 1974. Тарихий синтаксис. – Тошкент: Фан.
2. Аширбоев С. 1990. Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги содда гапларнинг таркибий ва маъно хусусиятлари: филол. фанл. док.... дис. – Тошкент.
3. Маллаев Н.М. 1976. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи.
4. Назарова Х. 1983. Бобир ва ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан.
5. Нурмонов А. Маҳмудов Н. 1995. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи.
6. Холмонова З. 2021. “Бобурнома” – тил қомуси. –Тошкент: Akademnashr.
7. uzhurriyat/2024/05/29/boburnoma-nashri/

Рахима УМАРОВА Сулайман гора в контексте наследия Бабура	142
Dilafruz MUHAMMADIYEVA, Nigoraxon O'KTAMOVA Boburiylar imperiyasida fan va san'at taraqqiyoti	144
II SHO'BA. <i>"BOBURNOMA"NING ADABIY-LINGVISTIK VA TARIXIY-SOTSIOLOGIK TALQINLARI</i> II SACTION. <i>LITERARY-LINGUISTIC AND HISTORICAL-SOCIOLOGY INTERPRETATIONS OF "BABURNAMA"</i>	
Samixon ASHIRBOYEV "Boburnoma" matni sintaksisining o'rganilishiga doir	154
Ne'matilla OTAJONOV "Boburnoma" tarjimalarida ilmiy-adabiy aniqlikni yaratish muammolari	160
Zulxumor XOLMANOVA Bobur "yurish"laridan hozirgi "yurish"largacha...	137
Каромат МУЛЛАХОДЖАЕВА Об указах (фирманах) Бабура в «Бабур-наме»	177
Ziyoda TESHABOYEVA "Boburnoma"dagi harbiy terminlarning inglizcha tarjimalari qiyosi	182
Dilafruz MUHAMMADIYEVA "Boburnoma"ning o'zbekcha-turkcha-qozoqcha parallel korpusini yaratishda tarjima muammolari	190
Toji NOROV "Boburnoma"da Alisher Navoiy xususida tarixiy ma'lumotlar	196
Alisher MAMAJONOV, Gulida AXMEDOVA, Abduvohid ALISHEROV "Boburnoma"da O'sh qasabasi ekologik holatining ta'rifi	201
Sayyora SHODMONOVA "Boburnoma"dagi islomiy o'lchov birlik leksemalari inglizcha tarjimalarining qiyosiy tahlili	207
Safar ERKAYEV, Qosimboy MAMUROV, Nigora ERKAEVA "Boburnoma" – sharq xalqlari tarixini o'rganishda badiiy-tarixiy manba	211
Azizjon SHARIPOV "Boburnoma"da panjob viloyatining tarixiy geografiyasi	218
Jo'rabek NAMOZOV, Mirdavlat MIRISLOMOV "Boburnoma"da keltirilgan geografik obyektlar va joy nomlarining ilmiy ahamiyati	231
Ilhom ASLONOV "Boburnoma"da Sulton Husayn Mirzo obrazi	235
Dilfuza TOSHNIYOZOVA Zahiriddin Muhammad Boburning Hindiston madaniyati va ekologiyasi rivojida o'rni ("Boburnoma" asari misolida)	239
Zilola SHUKUROVA "Boburnoma" va "Tarixi Rashidiy" asarlarining bir-biriga bo'g'liqligi	245
Sarvinoz XOLMAMATOVA "Boburnoma" asarida qo'llanilgan	